

Pražský lingvistický kroužek v období protektorátu

— Ondřej Sládek —

1.

„Často se soudívá,“ píše ve svých vzpomínkách anglista Josef Vachek, „že za druhé světové války byla činnost Kroužku značně ochromena, a to hlavně smrtí Trubeckého v červnu 1938 a nucenou emigrací Jakobsonovou na jaře 1939. Není to však docela pravda: přednášková činnost Kroužku pokračovala bez přerušení dále, a pokud to omezené možnosti v období německé okupace dovolovaly, pokračovali i členové Kroužku ve své činnosti publikační“ (Vachek 1994: 80). Toto svědectví, které Josef Vachek uvedl ve své knize *Vzpomínky českého anglisty* (1994), lze potvrdit několika způsoby. Můžeme nahlédnout do soupisu přednášek, které byly předneseny v Kroužku v období protektorátu, anebo můžeme zalistovat v řadě publikací, a to jak v kolektivních, tak individuálních, které se v té době podařilo jeho členům vydat (srov. Čermák—Poeta—Čermák 2012; Sládek 2015).

Vachek se v citované pasáži zmiňuje o tom, že někteří odborníci se domnívají, že smrt Nikolaje Trubeckého a odchod Romana Jakobsona z Československa se významně podepsaly na další činnosti,

respektive nečinnosti Pražského lingvistického kroužku. Byl si dobře vědom toho, že tento názor má svůj původ v povrchní znalosti dějin Pražské školy. To se ostatně týkalo i představy, dle které jsou Trubeckoj s Jakobsonem těmi vůbec nejdůležitějšími postavami pražského strukturalismu. Poměrně rozšířené bylo také mínění, které je ovšem mezi některými badateli rozšířeno i v současnosti, že s odchodem Jakobsona pražský Kroužek v podstatě končí. Jako přímo vzorový lze v tomto ohledu uvést citát z *Úvodu do literární teorie* (1983) Terryho Eagletona, v němž se praví, že Pražský lingvistický kroužek, který byl založen v roce 1926, „přežil až do vypuknutí druhé světové války“ (Eagleton 2005: 134).

Budeme-li uvažovat o Vachkově poznámce v obecnější rovině, je patrné, že se v ní nepřímo hovoří o vztahu mezi proměnou členské základny a činností Kroužku jako takového. Existují badatelé, nacházejí Vachek, kteří se domnívají, že po smrti Trubeckého a po odchodu Jakobsona Kroužek ztratil cosi ze své specifčnosti. Jejich „odchod“ v předvečer druhé světové války má přímo symbolický význam. Již nikdy Kroužek nebude takový, jakým byl předtím. Skutečností je, že k proměně členské základny Kroužku začalo docházet již dříve — v roce 1937 zemřel František X. Šalda, na počátku roku 1938 Otokar Fischer. Začátkem druhé světové války, především pak ale v jejím průběhu, došlo k dalším proměnám, které byly pro Kroužek podstatné. Před zřízením protektorátu měl Kroužek šedesát členů (Čermák—Poeta—Čermák 2012: 372). V roce 1938 z Kroužku vystoupil německý lingvista židovského původu Leopold Silberstein, následoval jej velký odpůrce nacismu Friedrich Sloty. Z důvodu přihlášení se k Národně socialistické německé dělnické straně Kroužek naopak opustili němečtí vědci Gustav Becking a Eugen Rippel. V průběhu války byli v koncentračních táborech internováni Emil Utitz a Oskar Kraus. Alfred Bém byl zatčen sovětskou vojenskou kontrarozvědkou, o jeho dalším osudu není nic známo. A taktó bychom mohli pokračovat.

Kroužek však o své členy jenom nepřicházel, nové členy také přijímal. V období protektorátu byli přijati například Jozef Ružička, Jaroslav Průšek, Julius Heidenreich, Josef Vašica, Jindřich Honzl, Felix Vodička, Jiří Veltruský, Julie Nováková, Ivan Poldauf a další. Počet členů Kroužku se tedy ve válečných letech značně proměňoval. Malá část těchto změn byla výsledkem přirozeného „chodu“ Kroužku, větší část bohužel spadala na vrub vnějších společenských a politických okolností, kterým se nebylo možné vyhnout. Jako například potvrzení vládního nařízení číslo 136/1940 Sb. z. a n., které se týkalo členství

Židů v kulturních organizacích. Každý z členů Kroužku musel vlastnoručně podepsat prohlášení, že není Židem ve smyslu § 1 uvedeného vládního nařízení. Z porovnání seznamů členů z té doby vyplývá, že „33 členů zmíněné prohlášení nepodepsalo“ (Černák—Poeta—Černák 2012: 373).

Z tohoto hlediska lze nástup nacistické okupace doopravdy vnímat jako konec jedné významné, podle některých nejvýznamnější, éry Kroužku (srov. Toman 2011: 261).

2.

Rok 1938 měl být původně rokem velkých oslav připomínajících první dvacet let existence samostatného Československa. Již od březnových událostí toho roku, kdy došlo k připojení Rakouska k nacistickému Německu, bylo ale jasné, že politická situace v Evropě se vyhrcoje a že chystané oslavy samostatnosti budou mít i symbolický význam: budou manifestem národního uvědomění a odhodlání bránit vydobytou svobodu. I když Kroužek jako takový nevydal žádné společné politické prohlášení, řada členů Kroužku se individuálně zapojila do nejrůznějších akcí a hnutí na obranu ohrožené republiky. Jan Mukařovský, Bohuslav Havránek, Vilém Mathesius či Roman Jakobson podepsali manifest *Věrní zůstaneme!*, který vyšel v mnoha českých denících 15. května 1938. Manifest se hlásil k odkazu prezidenta osvoboditele a vyzýval k obraně vlasti. Jinou akcí bylo konání 16. světového kongresu PEN klubu v Praze v červnu 1938, na kterém vystoupil i Mukařovský.

Poněkud nečekaným manifestem se stal sborník *Torzo a tajemství Máchova díla* (1938), který Kroužek začal připravovat v souvislosti s máchovskými oslavami v roce 1936. Vydání sborníku se však zdrželo. Když pak kniha v prosinci 1938 konečně vyšla, politická a společenská situace byla v Československu zcela jiná než v době, kdy byly na ní zahájeny první práce. K jejímu zveřejnění nadto došlo v době všeobecného obratu k velkým českým osobnostem, k básníkům, v jejichž dílech veřejnost hledala útěchu v kritické situaci českého národa. Editor svazku, Jan Mukařovský, na dobovou situaci samozřejmě reagoval, reflektoval ji ale pouze nepřímo — poznámkou o aktuální roli poezie a umění. Proti tendenci poezii postavit poezii, která má skutečný životní dosah. „Právě proto, že se od dnešní poezie žádá splnění úkolu nesmírně závažného pro orientaci člověka v přerozjícím se světě,“ píše Mukařovský, „nesmí se vzdávat své vlastní podstaty ve prospěch

naplno vyslovené tendenci, neboť takové řešení úkolu, ježž doba klade, bylo by sice snadné, ale také zhoubné“ (Mukařovský 1938: 9). Jeho řešení je sice podle něj záležitostí praxe, na jisté možnosti ovšem může poukazovat i teorie.

Velmi podobný osud jako sborník *Torzo a tajemství Máchova díla* měla i kniha *Co daly naše země Evropě a lidstvu I, II* (Mathesius 1939, 1940), kterou k vydání připravil Vilém Mathesius. Duchovním otcem tohoto spisu byl Václav Tille, jeho celkový plán však vypracoval Mathesius. Ten se také po Tilleho smrti ujal jeho dokončení. Soustředil kolem sebe rozsáhlý autorský kolektiv, který tvořili badatelé nejrůznějších disciplín i generací. Zatímco příprava publikace se protahovala, politická a společenská situace v Evropě se měnila. Vydání knihy navíc komplikoval její rozsah, způsob přípravy, ale také cenzurní zásahy.

Třebaže tato publikace nebyla přímo plánována Kroužkem, někteří jeho členové do sborníku přispěli (například Bohuslav Havránek, Roman Jakobson — jeho články vyšly pod pseudonymem Olaf Jansen — či Frank Wollman). Podobně jako sborník *Torzo a tajemství Máchova díla* se i toto dílo stalo významným kulturním a edičním počinem. Mathesius se netajil tím, že bilanci, kterou publikace přináší, chápe jako oporu a současně i jako výzvu k dalšímu pokračování kulturní a vědecké práce českého národa. Na obálce knihy přímo uvádí: „Sborník Co daly naše země Evropě a lidstvu jest knihou velké národní víry, knihou národního uvědomění a bezpečným ukazatelem, kudy jít a jak dále pracovat v přítomnosti i budoucnosti“ (Mathesius 1939).

Sám Mathesius v roce 1944 vydal knihu, která má příznačný název *Možnosti, které čekají. Epištoly o tvořivém životě* (Mathesius 1944). Název vázal v ní na své starší úvahy o tvořivém aktivismu, jenž byl jádrem jeho životní filozofie. Tvořivý aktivismus chápe jako program, který je určen jak jednotlivcům, tak i celé společnosti. Aktivní člověk je dle něj takový člověk, který vystupuje sám za sebe, řídí a pevně směřuje svůj život a práci. „Životní aktivnost v našem smyslu je tedy budovatelská odvaha a spolu též víra,“ píše Mathesius, „že úsilí vynaložené na pověné budování nemůže nikdy úplně selhat“ (ibid.: 20—21). Celkově lze říci, že Mathesius svou knihu koncipoval jako apologii tvořivosti a výzvu k aktivitě; nicméně programovým pojetím a prosazováním hodnot, které mají nadčasový rozměr, výrazně přesáhl její původní zaměření.

Jiným příkladem práce, která vznikla proto, aby podpořila národní sebevědomí a boj za kulturní a národní suverenitu, je kniha Romana Jakobsona *Moudrost starých Čechů. Odvěké základy národního odboje* (Jakobson 1943). Práce vyšla v New Yorku nákladem Československého

kulturního kroužku. Jakobson v ní nastínil odvčký boj mezi československou a německou kulturou. Diskuse, které kniha vyvolala, se odehrály zejména v prostředí československého exilu. Některé z nich doznivaly ještě i po roce 1945.

3.

Na počátku roku 1939 proběhla změna na postu místopředsedy Kroužku, kdy na místo odstoupivšího Romana Jakobsona nastoupil Bohuslav Havránek. Svůj záměr odstoupit z vedení Kroužku Jakobson avizoval již dříve, písemně jej pak potvrdil až dopisem z 24. února 1939 (Havránek 2008: 185). Zatímco Jakobson si tím uvolnil ruce, aby mohl bez závazků odejít do zahraničí, pro Mathesia, coby předsedu Kroužku, a Havránka, nového místopředsedu, začalo období, ve kterém bylo řízení systematické vědecké práce o mnoho svízelnější než dříve. Změna pak po vyhlášení Protektorátu Čechy a Morava dne 16. března 1939.

Jakkoli se ztížily publikační možnosti, protože řada časopisů zanikla nebo jejich vydávání bylo zastaveno a zavládla tuhá cenzura, činnost Kroužku se, zvláště v prvních válečných letech, v zásadě nezměnila. S větší či menší intenzitou byly pořádány přednášky, až do konce roku 1943 vycházelo *Slovo a slovenost*, hlavní názorová platforma Kroužku. K určitému útlumu činnosti došlo až v průběhu roku 1944. Na počátku čtyřicátých let však byly přes všechny obtíže dále intenzivně připravovány kolektivní i individuální publikace.

V roce 1939 se členům Kroužku podařilo vydat sedmý svazek *Travaux du Cercle linguistique de Prague*, který obsahoval nedokončené zásadní dílo Nikolaje Trubeckého *Grundzüge der Phonologie* (Základy fonologie; Trubetzkoy 1939). Následující, osmý svazek *Travaux* nesl opět Trubeckého jméno – byl vydán k uctění jeho památky. Jde o rozsáhlý sborník, jehož třicet jedna příspěvků podává dobrý přehled o soudobém stavu fonologického bádání. V průběhu válečných let byl plánován i devátý svazek *Travaux*. Mělo jít o Trubeckého gramatiku staroslověnštiny. Nikdy však nevyšel. Trubeckého pojednání bylo psáno německy, což v roce 1945, kdy měl svazek vyjít, nebylo u nás dost dobře možné. I když v průběhu čtyřicátých let bylo dílo přeloženo do francouzštiny a připraveno k vydání, nestalo se tak. Tentokrát z provozních důvodů, totiž z důvodu nedostatku papíru (srov. Čermák—Poeta—Čermák 2012: 746).

V rámci řady „Studie Pražského lingvistického kroužku“, kterou vydával Kroužek a která byla určena pro domácí publikum, vyšly v roce 1941 práce dvou mladých badatelů, Josefa Hrabáka a Vladimíra Skaličky. Oba v Kroužku přednášeli již ve třicátých letech. Hrabák publikoval pak pojednání *Vývoj české deklinace. Studie typologická* (Skalička 1941).

Tím se však vydavatelské a ediční počiny Pražského lingvistického kroužku v období protektorátu rozhodně nevyčerpávají. Jedním z nejvládnějších publikačních úspěchů Bohuslava Havránka a Jana Muškařovského bylo, že se jim v roce 1942 podařilo vydat knihu nazvanou *Čtení o jazyce a poezii* (Havránek—Muškařovský 1942). Původně mělo jít o stejnojmennou tematicky zaměřenou ediční řadu nakladatelství Družstevní práce, která měla přístupnou formou české veřejnosti zprostředkovávat neaktuálnější výsledky strukturálního bádání v oblasti jazyka a literatury. Z původního plánu série tematických sborníků a monografií, jejichž autory měli být Karel Teige, Jindřich Honzl, Jan Drda a další a ve kterých měly být osvětleny některé otázky týkající se například literárního vývoje, funkce literární kritiky, vztahu mezi literaturou a výtvarným uměním, byl skutečně realizován pouze jediný – první svazek.

Hlavní příčinou neúspěchu tohoto vydavatelského záměru byly nepronívitelnější okolnosti. Ty se ovšem v podobě cenzurních zásahů projeví i v přípravě již zmíněného jediného vydaného svazku. Knihu *Čtení o jazyce a poezii* tvoří pět studií. Za oblast lingvistiky jde o práce Viléma Mathesia o řeči a slohu, Františka Travníčka o jazykové správnosti a Josefa Vachka o psaném jazyku a pravopisu. Literární věda je zastoupena studii Felixe Vodičky o literární historii, jejích problémech a úkolech, a Jiřího Veltruského o dramatu jakožto básnickém díle. Právě Veltruského studie byla cenzorskými škrty postížena nejvíce.

Kromě kolektivních projektů, které vznikly a byly řešeny v rámci Kroužku, se jeho členové podíleli i na několika dalších edičních a nakladatelských úkolech. Mezi nejvýznamnější patří spolupráce s *Ottovým Slovníkem naučným nové doby* anebo s nakladatelstvím Čin, které vydalo rozsáhlou památnou publikaci *Věčný Mácha* (1940). V redakčním kruhu této knihy byl například Jan Muškařovský. Mimo to nakladatelství Sfinx na počátku čtyřicátých let zahájilo práci na rozsáhlé *Literární encyklopedii*. I když později tento projekt převzalo nakladatelství Melantrich, k dokončení a vydání encyklopedie nikdy nedošlo.

Co se týče individuálních publikací jednotlivých členů Kroužku, je třeba říci, že některé práce se podařilo vydat, třebaže v omezeném

množství. O spisech Hrabáka a Skaličky jsem se již zmiňoval. Zcela zásadní roli v dalším vývoji strukturalistické literární vědy a estetiky sehrála dvoudílná monografie Jana Mukařovského *Kapitoly z české poezie* (Mukařovský 1941a, 1941b). Jde o soubor studií, které Mukařovský napsal v letech 1925–1940. Zatímco první svazek zahrnuje studie týkající se obecných věcí básnických, druhý je věnován případovým studiím týkajícím se vývoje české poezie a prózy. Jednotlivé práce se sice liší svým předmětem a mírou podrobnosti analýzy, přesto společně dohromady tvoří celek, který má jasné zaměření a jednotná teoretická a metodologická východiska (srov. Sládek 2015: 253–257).

Pozornost si zaslouží také kratší popularizační články, recenze a literární kritiky, které někteří členové Kroužku vydávali v denním tisku (například v *Lidových novinách*, v *Národních listech*, v *Českém slovu*) a v několika málo časopisech (mimo jiné i v nakladatelských časopisech *Panorama* a *Čtème*), které nebyly zakázané. Jasně totiž svědčí o neutuchající vůli a snaze českých badatelů stále prosazovat kritické a vědecké myšlení.

4.

Zdálo by se, že po uzavření českých vysokých škol v listopadu 1939 se vědecké, respektive vysokoškolské studium na území Protektorátu zcela zastavilo. Nebylo tomu tak. Až do konce druhé světové války působila pražská německá univerzita, fungovaly německé technické univerzity v Praze a v Brně, občas byly pořádány také vzdělávací kurzy pro pedagogické pracovníky. Pozice Pražského lingvistického kroužku byla ojedinelá. Většina jeho členů byla vysokoškolskými učiteli, nemohli tedy vyučovat, Kroužek samotný byl ale registrovaným spolkem, takže se na jeho činnost nějaká zvláštní programová omezení nevztahovala. V květnu 1939 navíc vedení Kroužku splnilo úkol daný novou vyhláškou a nahlásilo policejnímu ředitelství v Praze, že bude i nadále pokračovat ve své spolkové činnosti, a to dle stanov, v nichž se praví, že účelem spolku je „pracovati na základě metody funkčně strukturální a o pokroku lingvistického bádání“ (Čermák—Poeta—Čermák 2012: 41).

Kroužek si tak po celou dobu protektorátu zachoval charakter střediska, kde bylo možné rozvíjet českou vědu. Kromě toho zajišťoval to, co by za normálních okolností měly vykonávat vysoké školy: staral se o mladé pracovníky, které uváděl do vědecké problematiky (srov.

Vachek 1994). Právě to zásadně přispělo k udržení kontinuity výzkumné tradice pražského strukturalismu a natrvalo ovlivnilo nejen další vývoj české lingvistiky, ale také české literární vědy, estetiky a teatrologie.

Studie vznikla v rámci grantového projektu 13—29985S GA ČR „Slovník literárněvědného strukturalismu“.

Při vzniku práce byly využity zdroje výzkumné infrastruktury České literární bibliografie (<http://clb.ucl.cas.cz>).

Prameny

- ČERMÁK, Petr — POETA, Claudio, Claudio — ČERMÁK, Jan
2012 *Pražský lingvistický kroužek v dokumentech* (Praha: Academia)
- HAVRÁNEK, Bohuslav — MUKAŘOVSKÝ, Jan (eds.)
1942 *Čtení o jazyce a poezii* (Praha: Družstevní práce)
- HAVRÁNKOVÁ, Marie (ed.)
2008 *Pražský lingvistický kroužek v korespondenci. Korespondence z let 1929—1970* (Praha: Academia)
- HRABÁK, Josef
1941 „Smilova škola. Rozbor básnické struktury“, *Studie Pražského lingvistického kroužku*, sv. 3 (Praha: Jednota českých matematiků a fyziků)
- JAKOBSON, Roman
1943 *Moudrost starých Čechů. Odvěké základy národního odboje* (New York: Československý kulturní kroužek)
- MATHESIUS, Vilém
1944 *Možnosti, které čekají. Epistoly o tvořivém životě* (Praha: Jan Laichter)
- MATHESIUS, Vilém (ed.)
1939 *Co daly naše země Evropě a lidstvu. Od slovanských věrozvěstů k národnímu obrození* (Praha: Evropský literární klub)
- 1940 *Co daly naše země Evropě a lidstvu. Obrozený národ a jeho země na fóru evropského a světového* (Praha: Evropský literární klub)
- MUKAŘOVSKÝ, Jan
1938 „Předmluva“, in idem (ed.): *Torzo a tajemství Máchova díla. Sborník pojednání Pražského lingvistického kroužku* (Praha: Fr. Borový), s. 7—10
- 1941a *Kapitoly z české poezie I. Obecné věci básnictví* (Praha: Melantrich)
- 1941b *Kapitoly z české poezie II. K vývoji české poezie a prózy* (Praha: Melantrich)

- SKALIČKA, Vladimír
1941 „Vývoj české deklinace. Studie typologická“, *Studie Pražského lingvistického kroužku*, sv. 4 (Praha: Jednota českých matematiků a fyziků)
- TRUBETZKOJ, Nikolaj Sergejevič
1939 „Grundzüge der Phonologie“, *Travaux du Cercle linguistique de Prague*, sv. 7 (Praha: Pražský lingvistický kroužek)

Literatura

- EAGLETON, Terry
2005 *Úvod do literární teorie*, přel. Petr Onufer (Praha: Triáda) [1983]
- SLÁDEK, Ondřej
2015 *Jan Mukařovský. Život a dílo* (Brno: Host)
- TOMAN, Jindřich
2011 *Příběh moderního projektu. Pražský lingvistický kroužek 1926–1948* (Praha: Karolinum) [1995]
- VACHEK, Josef
1994 *Vzpomínky českého anglisty* (Jinočany: H&H)

The Prague Linguistic Circle in the Time of the Protectorate

This study focuses on the difficult situation of the Prague Linguistic Circle in the days of the Protectorate of Bohemia and Moravia. Despite the decrease in publication possibilities and the censorship in the first years of the Second World War, the Circle's activities did not substantially change: meetings and lectures continued, and the periodical *Slovo a slovesnost* (The Word and the Verbal Art) was still published until 1943. Nevertheless, a certain decrease in activities did come in 1944. In general, during the Second World War the Circle was one of few remaining centers for Czech scholarly efforts, and thanks to this, several key individual works of V. Mathesius, J. Mukařovský, B. Havránek, V. Skalička etc. and collective works such as *Torzo a tajemství Máchova díla* (The Fragment and Mystery of the Work of Máchá) and *Čtení o jazyce a poezii* (Readings on Language and Literature) were published. These works substantially contributed to the continuity of the tradition of the Prague School's functional structuralism, which was especially important for the further development of Czech linguistics, literary criticism, aesthetics, and theater studies.